Sharada Research Journal
Multidisciplinary Peer Reviewed, Journal
ISSN : 3102-0658

ज्योतिषशास्त्रे गण्डान्तदोषः

ईश्वर न्यौपाने
उपप्राध्यापकः
शारदाविद्यापीठम्, महेन्द्रनगरम्
Gmail: neu.ishwor@gmail.com

शोधसारः

जातकस्य जन्मकालो यदि गण्डान्तदोषयुतो भवति, तर्हि तस्य शान्तिः अवश्यं कार्या । गण्डान्तदोषपरिहाराभावे तु तेन जातकेन विहितं किमपि कर्म तु सफलं नैव भवति । तथा च रोगशोकधनहानिविघ्नबाधाप्रभृतिसमस्यया स जाताको मरणासन्नावस्थायां प्राप्नोति । यदि जातकस्य जन्मसमये गण्डान्तदोषः अस्ति चेत् कुण्डलीप्रदर्शनं फलादेशकरणञ्च निरर्थकं जायते । तस्मात् कारणात् गण्डान्तदोषेण युक्तस्य जातकस्य गण्डान्तदोषशान्तिः अपरिहार्या भवति । यदि शान्तिकार्यं न क्रियते, तर्हि तस्य जातकस्य मातुः, पितुः, भ्रातुः धनादीनां च नाशेन साकं स्वस्य च विनाशो भवति । तस्य गण्डान्तदोषस्य शान्तिः क्रियते चेद् दोषाणां परिहारो भवति । दोषाणां परिहारानन्तरं तस्य जीवने साफल्यं भवति । नानामुनीनां मतानुसारं गण्डान्तदोषेण दुष्टे काले जातो जातकः शान्तिकर्मणा विना गृहे न स्थापनीयः, स तु त्याज्य एव । शान्तिकर्मणि विहिते सति दोषनिवृत्त्या स अष्टाभ्यो वर्षेभ्यः अनन्तरं स गृहे स्थापयितुं शक्यते । गण्डान्तदोषः नक्षत्रदोषः, राशिदोषः, लग्नदोषश्चेति त्रिविधो वर्तते । मूलज्येष्ठयोः, अश्लेषामघयोः, रेवत्यश्विन्योश्च सन्धिकालो विशेषेण गण्डान्तः कथ्यते । अस्मिन् काले जातो जातको दोषभाग् भवति । एतेषां नक्षत्राणां गण्डान्तकाले यदि जन्म भवति तर्हि जातकस्य पितृमात्रादीनां हानिः भवति । शान्तिकर्मणि विहिते सति तस्य जातकस्य पूर्वार्धजीवनं यद्यपि किञ्चित्काठिन्यने युतं भवति, तथापि जीवनस्य उत्तरार्धकालस्तु तस्य सुखमयः सफलश्च जायते । गण्डान्तस्य फलं जातकस्य दशाकुण्डलीयोगेभ्यः पृथग् वर्तते ।

शब्दबीजानि अभुक्तः, ऋक्षसन्धिः, गण्डान्तः, ग्रहचक्रम्, तपस्यः, पित्र्यः, सार्पः ।

विषयनिवेशः

“ज्योतिषं वेदचक्षुः” इति छान्दोग्योपनिषदो वाक्यं महान्तम् अर्थं बिभर्ति, यतो हि कालनिर्णयः, ग्रहाणां स्थित्यादेः निर्णयः, नक्षत्राणां विचारश्च अस्य माध्यमेन एव सम्भवति । वैदिकानां कर्मणां यज्ञादीनां च सम्पादनाय शुभाशुभकालस्य निर्णयः, ग्रहणादीनां दैवानां सङ्केतानां विवेचनम्, मानवानां जन्मकुण्डल्याः विमर्शः, तदाधारेण जातकस्य गुणानां दोषाणां च विवेचनं ज्योतिषशास्त्रस्य मुख्याः विषयाः वर्तन्ते । जगति ईश्वरं विहाय गुणैः दोषैः च रहितं वस्तु किमपि नास्ति । तेन मनुष्यः अपि सगुणः सदोषश्च भवति । ज्योतिषशास्त्रे विविधानां गुणानां दोषाणां च विषये विवेचनं प्राप्यते । दैवज्ञाः गुणानां दोषाणां च ज्ञानं कुर्वन्ति । गुणानां ज्ञानेन तेषां परिवर्धने दोषाणां ज्ञानेन तेषां परिहरणे च दैवज्ञाः जातकान् निर्दिशन्ति । दोषाणां परिहारेण विना जातकाः समुन्नतिं कर्तुं न पारयन्ते, दोषाणां ज्ञानेन विना च तेषां परिहारो न सम्भवति । अतो ज्योतिषशास्त्रे

विविधा दोषाः निरूपिताः सन्ति । तेषु दोषेषु गण्डान्तदोषः अपि अन्यतमो वर्तते । ज्योतिषशास्त्रे गण्डान्तदोषो नक्षत्राणां राशीनां लग्नानां च आधारेण बहुविधाः वर्तन्ते । तेषां दोषाणां शुभानाम् अशुभानां च फलानां विषये बहुत्र चर्चा लभ्यते । अयम् अनुसन्धानात्मकः आलेखो तस्मिन् एव गण्डान्तदोषे केन्द्रितो वर्तते । अत्र आलेखे गण्डान्तदोषः कथं भवति ? स कुत्र भवति ? गण्डान्तदोषस्य प्रभावः कीदृशः ? इत्यादयो विषयाः उपस्थापिताः सन्ति । सम्यग् विचारेण अत्र गण्डान्तदोषस्य विषये विविधैः मुनिभिः प्रोक्ताः विचाराः विमृष्टाः विद्यन्ते । नैकविधानां दैवज्ञानां मुनीनां मतानां समीक्षणपुरःसरम् अत्र तेषां विश्लेषणेन निष्कर्ष उपस्थापितो वर्तते ।

समस्याकथनम्

वैदिकानां कर्मणां यज्ञादीनां च सम्पादनाय शुभाशुभकालस्य निर्णयः, ग्रहणादीनां दैवानां सङ्केतानां विवेचनम्, मानवानां जन्मकुण्डल्याः विमर्शः, तदाधारेण जातकस्य गुणानां दोषाणां च विवेचनं ज्योतिषशास्त्रस्य मुख्याः विषयाः वर्तन्ते । तदर्थं ग्रहाणां गतिस्थित्यादिवशात् ज्योतिषशास्त्रे विविधदोषाः निरूपिताः सन्ति । तेषु दोषेषु अन्यतमस्य गण्डान्तदोषस्य विषये सविमर्शम् अध्ययनं विविधैः शास्त्रैः विहितं वर्तते । तस्य दोषस्य चर्चा अनेकविधेषु ग्रन्थेषु प्राचीनैः नव्यैश्च दैवज्ञैः मुनिभिः कृता लभ्यते । अस्मिन् अध्ययने तस्य गण्डान्तदोषस्य एव विषये विविधानां दैवज्ञानां मतसमीक्षणेन साकम् अध्ययनं कृतम् अस्ति । गण्डान्तदोषस्य परिहारः किमर्थम् आवश्यकः इत्येव विषयः अस्य अध्ययनस्य प्रमुखा समस्या विद्यते । तामेव समस्याम् पुरस्कृत्य अत्र समाधेयत्वेन निम्ने समस्ये उद्भाविते स्तः । अत्र विशेषेण अनयोः समस्ययोः एव सामाधार्थं यत्नो विहितो विद्यते –

क) ज्योतिषशास्त्रे गण्डान्तदोषस्य स्वरूपं कीदृशं निरूपितम् अस्ति ?

ख) ज्योतिषशास्त्रे गण्डान्तदोषस्य गुणाः दोषाश्च कथं निरूपिताः सन्ति ?

उद्देश्यम्

जन्मकालस्य अवस्थाम् आधृत्य मनुष्यः सगुणः सदोषश्च भवति । ज्योतिषशास्त्रे विविधानां गुणानां दोषाणां च विषये विवेचनं प्राप्यते । दैवज्ञाः गुणानां दोषाणां च ज्ञानं कुर्वन्ति । गुणानां ज्ञानेन तेषां परिवर्धने दोषाणां ज्ञानेन तेषां परिहरणे च दैवज्ञाः जातकान् निर्दिशन्ति । दोषाणां परिहारेण विना जातकाः समुन्नतिं कर्तुं न पारयन्ते, दोषाणां ज्ञानेन विना च तेषां परिहारो न सम्भवति । अतो ज्योतिषशास्त्रे विविधा दोषाः निरूपिताः सन्ति । तेषु दोषेषु गण्डान्तदोषः अपि अन्यतमो वर्तते । ज्योतिषशास्त्रे अयं दोषः नैकैः विद्वद्भिः दैवज्ञैः चर्चितो वर्तते । अयम् एव गण्डान्तदोषः अस्य अनुसन्धानात्मकस्य आलेखस्य विषयो वर्तते । सपरिचयं गण्डान्तदोषस्य परिहारं विषयीकृत्य उद्भावितयोः समस्ययोः आधारेण अत्र समाधेयत्वेन निम्ने द्वे उद्देश्ये उपस्थापिते स्तः ।

क) ज्योतिषशास्त्रे गण्डान्तदोषस्य स्वरूपनिर्धारणम्,

ख) ज्योतिषशास्त्रे गण्डान्तदोषस्य गुणदोषनिरूपणम् ।

सीमा

ज्योतिषशास्त्रस्य क्षेत्रं विपुलम् अस्ति । अस्मिन् शास्त्रे ग्रहाणाम्, नक्षत्राणाम्, तारकाणाम्, खगोलस्य, भूगोलस्य, गणितस्य, व्यावहारिकजीवनस्य च समग्रम् अध्ययनं भवति । कालनिर्णयः, ग्रहाणां स्थित्यादेः निर्णयः, नक्षत्राणां विचारश्च अस्य शास्त्रस्य माध्यमेन एव सम्भवति । वैदिकानां कर्मणां यज्ञादीनां च सम्पादनाय शुभाशुभकालस्य निर्णयः, ग्रहणादीनां दैवानां सङ्केतानां विवेचनम्, मानवानां जन्मकुण्डल्याः विमर्शः, तदाधारेण जातकस्य गुणानां दोषाणां च विवेचनं ज्योतिषशास्त्रस्य मुख्याः विषयाः वर्तन्ते । जातकस्य जीवनं जन्मकालिकानां ग्रहाणां गतिस्थित्यादीनां वशात् निर्दिष्टं भवति । तत्र ग्रहाणां गतिस्थित्यादिकम् आधृत्य विविधा योगाः, अनेके गुणाः, नैके दोषाश्च सम्भवन्ति । दोषाणां परिहारपूर्वकं जीवनस्य समुन्नतये दोषाणां ज्ञानं नितराम् आवश्यकं भवति । तादृशेषु दोषेषु गण्डान्तदोषः अपि अन्यतमो विद्यते । अस्य दोषस्य विषये विविधैः विद्वद्भिः विविधेषु ग्रन्थेषु विविधानि मतानि प्रस्तुतानि सन्ति । अत्र अस्मिन् अनुसन्धानात्मके आलेखे गण्डान्तदोषस्य विषये एव दैवज्ञानां मुनीनां मतानि आलोडितानि सन्ति । अन्ये दोषाः अत्र विषयीकृताः न सन्ति । अयम् एव अस्य अध्ययनस्य सीमा वर्तते ।

अध्ययनविधिः

दैवज्ञाः जन्मकाले ग्रहादीनां गतिस्थित्यादिकं विचार्य विविधानां योगानां गुणानां दोषाणां च विवेचनं कुर्वन्ति । गुणानां ज्ञानेन तेषां परिवर्धने दोषाणां ज्ञानेन तेषां परिहरणे च दैवज्ञाः जातकान् निर्दिशन्ति । दोषाणां परिहारेण विना जातकाः समुन्नतिं कर्तुं न पारयन्ते, दोषाणां ज्ञानेन विना च तेषां परिहारो न सम्भवति । अतो ज्योतिषशास्त्रे विविधा दोषाः निरूपिताः सन्ति । तेषु दोषेषु गण्डान्तदोषः अपि अन्यतमो वर्तते । अयम् आलेखः तस्य एव गण्डान्तदोषस्य विषये विद्वद्भिः उपस्थापितानां मतानां समालोचनपरं विद्यते । गण्डान्तदोषस्य निर्णये अनेकानां दैवज्ञानां मुनीनाञ्च सम्बद्धज्योतिषग्रन्थानाम् अध्ययनं विहितं विद्यते । अस्य आलेखस्य कृते गण्डान्तदोषस्य विषये अध्ययनार्थं सामग्रीणाम् एकीकरणाय पुस्तकालयविधिः प्रयुक्तो विद्यते । पुस्तकालयविधेः प्रयोगे च भौतिकेन पुस्तकालयेन साकं साञ्जालिकस्य पुस्तकालयस्य अपि उपयोगः अत्र विहितः अस्ति । तदनु विविधानां विदुषां मतसमीक्षणे च अत्र प्रायेण तुलनात्मकविधः प्रयुक्तो विद्यते । एकीकृतानां सामग्रीणाम् आधारेण निष्कर्षणं च पुनः अत्र विश्लेषणविधिना कृतम् अस्ति । अत्रोक्तयोः समस्ययोः समाधानार्थम् एभिः एव विधिभिः यत्नो विहितो वर्तते । वस्तुतः अस्मिन् आलेखे अभीष्टसिद्धये वर्णनात्मक-विश्लेषणात्मकविधिः प्रयुक्तः अस्ति । तदनु एव सामग्रीणां सत्यापनद्वारा निष्कर्षणं विहितं विद्यते ।

गण्डान्तदोषविमर्शः

ज्योतिषशास्त्रे गण्डान्तदोषो विशेषदोषो वर्तते । गण्ड इत्यनेन नक्षत्रान्तम्, अन्त इत्यनेन च समीपप्रदेशः सङ्केत्यते । यदा जातकः आश्लेषामघयोः, ज्येष्ठामूलयोः, रेवत्यश्विन्योः वा नक्षत्रयोः सन्धिकाले, विशेषतया उक्तयोः द्वन्द्वयोः मध्ये प्राक्तनस्य नक्षत्रस्य अन्त्यांशे पश्चात्तनस्य च आद्यांशे जन्म लभते तदा गण्डान्तदोषः सम्भवति । ज्योतिर्विदाम् अनुसारेण कर्कटः, वृश्चिकः, मीनश्चेति राशयो जलराशयः सन्ति चेत् सिंहः, धनुः, मेषश्चेति राशयः अग्निराशयो वर्तन्ते । ग्रहचक्रे जलराशीनाम् अन्त्यांशाद् अग्निराशीनां आद्यांशे चन्द्रमसः सङ्क्रमणं गण्डपदेन अभिधीयते । अस्यां सङ्क्रमणावस्थायां जन्मनि

काठिन्यम्, अशान्तिः, जन्मसमये क्लेशः, मातृदुःखम्, शिशोः भयादिकं च आचार्यैः निर्दिष्टं वर्तते । एनं विषयम् आधारीकृत्य ज्योतिर्विदा ऋषिणा पराशरेण उक्तम् अस्ति यत्-

गण्डान्ते जातमशुभं, मातृदुःखं भयादिकम्।

शान्तिकर्मप्रभावेन न्यूनं स्यादिति निश्चितम्॥ (बृहत्पाराशरहोरात्रशास्त्रम्)

पराशरस्य अनुसारेण गण्डान्तस्य समये जनिं लब्धवतो जातकस्य शुभतां सम्पादयितुं तद्दोषान् निवारयितुं च शान्तिकर्मणः आवश्यकता भवति। शास्त्रोक्तेन विधिना शान्तिकर्मणि विहिते शुद्धव्यवहारेण दोषजनितानि फलानि दूरीभवन्ति। तथा च अस्माभिः ज्ञातव्यमस्ति यत्, ज्योतिषं न केवलं ग्रहगणितं, किन्तु जीवनस्य रक्षार्थं मार्गदर्शिका विद्या अपि विद्यते। तत्र जातकस्य दोषाणां प्रशमनम्, जीवने सौख्यानां प्राप्तिः, अलौकिकी समृद्धिश्च ज्योतिषशास्त्रम् अनुसृत्य शान्तिकर्मणां विधानेन सम्भवति। अतो जन्मकालवशात् सम्प्राप्तान् दोषान् विचिन्त्य जनैः दुखिभिः न भाव्यम्, अपि तु तैः ज्योतिषशास्त्रे समुल्लिखितानां शान्तिकर्मणाम्, दोषपरिहारेण सम्बद्धानाम् उपायानां च सज्ञानं विधिपूर्वकम् अनुष्ठानम् अनुष्ठेयम्। एवं विधाने सति दोषा दुष्टतां परिवर्ज्य गुणतां यान्ति इति मुनीनाम् अभिमतं वर्तते।

अश्लेषाया अन्ते वर्तमानं कर्कटान्तं घटिकार्धम्, ज्येष्ठाया अन्ते वर्तमानं वृश्चिकान्तं घटिकार्धम्, रेवत्याः अन्ते वर्तमानं मीनान्तं घटिकार्धम्, अश्विन्याः आदौ वर्तमानं मेषादि घटिकार्धम्, मघायाः आदौ वर्तमानं सिंहादि घटिकार्म्, मूलस्य आदौ वर्तमानं धनादि घटिकार्धं च गण्डान्तपदेन अभिधीयते। उक्तं च मुहूर्तचिन्तामणौ-

ज्येष्ठापौष्णभसार्पभान्त्यघटिकायुग्मं च मूलाश्विनी-

पित्र्यादौ घटिकाद्वयं निगदितं तद्भस्य गण्डान्तकम्॥ (मुहूर्तचिन्तामणिः ६/४३)

विशेषतः जातकस्य जन्मकाले उक्तानां नक्षत्राणाम् अन्ते आद्ये च समये तथा तन्नक्षत्रस्य राशौ तथा तस्य राशेः लग्ने च बालकस्य जन्म भवति चेत् तदा जातकगण्डान्तो भवति। यदा जातकस्य जन्म गण्डान्तयुक्ते काले भवति तदा शास्त्रोक्तं विधिम् अनुसृत्य गण्डान्तदोषशान्तेः कर्म करणीयम्। तत्र नामकरणदिने बालकस्य गण्डान्तदोषस्य शान्तेः संस्कारः क्रियते। अयं संस्कारो नामकरणसंस्कारेण सहैव विधीयते। जातकस्य जन्मकालो नक्षत्रगण्डान्तस्य दोषेण युक्तो वर्तते चेत् जातकस्य जीवनं क्लेशयुक्तम्, सन्तापयुक्तम् तथा मृत्युदञ्च भवति। तस्य जातकस्य जीवनस्य पूर्वार्धं कष्टदं भवति परम् उत्तरार्धं धनधान्यैश्वर्ययुतं तथा सफलं च भवति। नारदमतानुसारेण मूलनक्षत्रस्य गण्डान्तकाले समुत्पन्नो जातकः कुलध्वंसको भवति, प्रायेण स्वयं च न जीवति। यदि जीवेत्, तर्हि स लब्धप्रतिष्ठः, धनी, ज्ञानी, मानी च भवति।

यत्र नक्षत्रेण सह राशेः अपि युगपद् अवसानं भवति, तत्र गण्डान्तो जायते। अतो गण्डान्तः ऋक्षसन्धिरपि कथ्यते। तत्र लग्नगण्डान्तः, नक्षत्रगण्डान्तः, तिथिगण्डान्तश्चेति गण्डान्तः त्रिविधः भवति। लग्नगण्डान्तः यथा – 'शशिभवनालिझषान्तमृक्षसन्धिः (जातकपारिजातः ९/५९)' इति। अश्लेषाया अन्ते कर्कटस्य, ज्येष्ठाया अन्ते वृश्चिकस्य, रेवत्यन्ते च मीनस्य चान्तो लग्नगण्डान्ते भवति। अतो मीनवृश्चिककर्कटानां अन्त्यकालिकं घटिकार्धम्, मेषसिंहधनुषां च आद्यकालिकं घटिकार्धं च गण्डान्तः मन्यते। जन्मसमये सः गण्डान्तः त्याज्यो भवति। यथोक्तम् –

मीनवृश्चिककर्कान्ते घटिकार्धं परित्यजेत्।

आदौ मेषस्य चापस्य सिंहस्य घटिकार्धकम्॥ (मुहूर्तचिन्तामणिः ६/४४)

पुनः ज्येष्ठाश्लेषारेवतीनाम् अन्त्यकालिकं घटिकाद्वयम्, मूलमघाश्विनीनां च आद्यकालिकं घटिकाद्वयं चेति घटीचतुष्टयं

नक्षत्रगण्डान्त इत्युच्यते। स समयः अधिकम् अनिष्टप्रदो भवति। ज्येष्ठान्त्यमूलादिभवं घटिकैकम् अभुक्तमूलसंज्ञकं भवति। अभुक्तमूलस्य समयस्य विषये विदुषां मतैक्यं न दृश्यते। नारदो ज्येष्ठाया अन्त्यकालिकं घटीचतुष्टयं मूलस्य आदिकालिकं घटीचतुष्टयं च अभुक्तमूलं कथयति। वशिष्ठो ज्येष्ठाया अन्त्यकालिकं घटिकैकम्, मूलस्य आदिकालिकं घटीद्वयं च अभुक्तमूलत्वेन गृह्णाति। बृहस्पतिस्तु ज्येष्ठाया अन्त्यकालिकं घटिकैकम्, मूलस्य आदिकालिकं घटिकैकं च अभुक्तमूलं निगदति। अन्ये मूलस्य आद्यं घटिकाष्टकम्, ज्येष्ठायाः अन्त्यं घटिकापञ्चकं अभुक्तमूलं मन्वते। अभुक्तमूले यो जायते, स पित्रा त्याज्यो भवति उत अष्टौ वर्षाणि यावत् पित्रा तस्य मुखं न दर्शनीयं भवति। अत्र विदुषां मतसमाहारं कुर्वता रामदैवज्ञेन कथितम् अस्ति-

> अभुक्तमूलं घटिकाचतुष्टयं ज्येष्ठान्त्यमूलादिभवं हि नारदः।
> वशिष्ठ एकद्विघटीमितं जगौ बृहस्पतिस्त्वेक घटीप्रमाणकम्॥
> अथोचुरन्ये प्रथमाष्टघट्यो मूलस्य शाक्रान्तिमपञ्चनाड्यः।
> जातं शिशुं तत्र परित्यजेद् वा मुखं पितास्याष्टसमा न पश्येत्॥ (मुहूर्तचिन्तामणिः २/५३-५४)

अस्मिन् अभुक्तमूलगण्डान्ते जाताः पुत्र्यः, पुत्राः, भृत्याः, पशवो वा यस्मिने कुले जायन्ते, तस्य कुलस्य ध्वंसं कुर्वन्तीति जातकपारिजातकार एवं निगदति-

> ज्येष्ठादानवतारसन्धिघटिका चाभुक्तसंज्ञा भवेत्।
> तन्नाडीप्रभवाङ्गनासुतपशुप्रेष्याः कुलध्वंसकाः॥ (जातकपारिजातः ९/४५)

अश्लेषानक्षत्रस्य गण्डत्वागण्डत्वविषये दैवज्ञवैद्यनाथेन निगदितमस्ति-

> आश्लेषाद्ये न गण्डं स्याद् धनगण्डं द्वितीयके।
> तृतीये मातृगण्डं तु पितृगण्डं चतुर्थके॥ (जातकपारिजातः ९/५६)

अश्लेषानक्षत्रस्य प्रथमे चरणे गण्डं न भवति, तेन तस्य प्रथमपादे जननं शुभं सम्पद्यते। अश्लेषायाः द्वितीयचरणे धनगण्डं भवति। तत्र जन्म धननाशकरं सम्पद्यते। अश्लेषायाः तृतीये चरणे मातृगण्डं जायते। तत्र जन्मनि मातुः विनाशः सम्भवति। चतुर्थे चरणे पितृगण्डं सम्पद्यते। तत्र जन्मनि जातकस्य पिता नाशम् उपैति।

जातकपारिजातकारस्य टीकाकृता पण्डितेन कपिलेश्वरशास्त्रिणा स्वटीकायाम् अश्लेषायां जन्मनः फलं पुनरेवं प्रतिपादितं विद्यते- 'सार्पाद्ये प्रथमे राज्यं द्वितीये तु धनक्षयः, तृतीये जननीनाशश्चतुर्थे मरणं पितुः (दैवज्ञवैद्यनाथः वि.सं. २०३६, पृ. २९९)' इति। अत्र टीकाकृता ग्रन्थकारस्य मतात् केवलं प्रथमपादे एव मतभेदो निरूपितो वर्तते। ग्रन्थकारः प्रथमे गण्डं न पश्यति, परं टीकाकृत् प्रथमे पादे राज्यगण्डं पश्यति। द्वितीयादिपादानां तु फलम् उभयोः मते समान् एव दृश्यते।

इतः परम् अश्लेषायाः, मघायाः, ज्येष्ठायाः, मूलस्य, रेवत्याः, अश्विन्याश्च गण्डान्तम् उच्यते। मूलस्य, मघायाः, अश्विन्याश्च प्रथमे चरणे जातो जातकः पितुः नाशं करोति। एवं च रेवत्याः, ज्येष्ठायाः, अश्लेषायाः चतुर्थे पादे जातस्य जातकस्य च पितृनाशः सम्भवति। रेवत्याः चतुर्थे चरणे रात्रौ जातस्य जातकस्य मातृनाशः, ज्येष्ठायाः चतुर्थे चरणे दिने जातस्य जातकस्य पितृनाशः, अश्लेषायाः चतुर्थे चरणे सन्ध्याकाले समुत्पन्नस्य जातकस्य स्वशरीरनाशः सम्भवति। अत्र दैवज्ञस्य वैद्यनाथस्य विचार एवंविधो वर्तते-

मूलामघाश्विचरणे प्रथमे पितुश्च पौष्णेन्द्रयोश्च फणिनस्तु चतुर्थपादे।
मातुः पितुः स्ववपुषोऽपकरोति नाशं जातो यथा निशि दिनेऽप्यथ सन्ध्ययोश्च॥ (जातकपारिजातः ९/५७)

गण्डकाले जन्मनः पूर्वोक्तं पलं दृढीकुर्वन् कथयति पुनः जातकपारिजातकारः-

दिवा जातस्तु पितरं रात्रिजो जननीं तथा।
आत्मानं संध्ययोर्हन्ति नास्ति गण्डे विपर्ययः॥८(जातकपारिजातः ९/५)

एतदनुसारेण गण्डे दिवाकाले जातस्य पितृहानिः सम्पद्यते, रात्रिकाले जातस्य च मातृहानिः जायते। एवं गण्डे सन्ध्याकाले जातस्य स्वशरीरनाशो भवति। अत्र शान्तिं विना न कथञ्चित् फलविपर्ययो न सम्पद्यते।

मूलनक्षत्रे जन्मनः फलविषये च वैद्यनाथेन निगदितम् अस्ति-

मूलाद्यपादे पितरं निहन्याद् द्वितीयके मातरमाशु हन्ति।
तृतीयजो वित्तविनाशकः स्याच्चतुर्थपादे समुपैति सौख्यम्॥ (जातकपारिजातः ९/५१)

वैद्यनाथस्य विचारे मूलस्य प्रथमे चरणे जन्मनि पितृविनाशः, द्वितीये चरणे जन्मनि मातृहानिः, तृतीये चरणे जन्मनि धननाशः सम्पद्यते। परं चतुर्थे चरणे चन्मनि सौख्यप्राप्तिः जायते।

रामदैवज्ञस्य विचारः अपि अत्र वैद्यनाथेन सम एव दृश्यते। उक्तं च तेन-

आद्ये पिता नाशमुपैति मूलपादे द्वितीये जननी तृतीये।
धनं चतुर्थोऽस्य शुभोऽथ शान्त्या सर्वत्र सत्स्यादहिभे विलोमम्॥ (मुहूर्तचिन्तामणिः २/५५)

अत्र रामदैवज्ञस्य विचारे मूलफलस्य विलोमगत्या अश्लेषायाः फलं जायते। तदनुसारेण मूलस्य अश्लेषायाश्च दुष्फलं शान्त्या विनश्यति। शान्त्या तदुभयं नक्षत्रं शुभफलदं जायते।

दैवज्ञो वैद्यनाथो मूलफलं सूक्ष्मेक्षिकया पुनः एवं प्रतिपादितवान् वर्तते –

मूलर्क्षनिखिला नाड्यस्तिथिसङ्ख्याविभाजिताः।
आद्ये पिता पितृभ्राता तृतीये भगिनीपतिः॥
पितामहश्चतुर्थे तु माता नश्यति पञ्चमे।
षष्ठे तु मातृभगिनी सप्तमे मातुलस्तथा॥
अष्टमांशे पितृव्यस्त्री निखिलं तु नवांशके।
दशमे पशुसङ्घातो भृत्यस्त्वेकादशांशके॥
द्वादशे तु स्वयं जातस्तज्ज्येष्टस्तु त्रयोदशे।
चतुर्दशे तद्भगिनी त्वन्ते मातामहस्तथा॥ (जातकपारिजातः ९/५२-५५)

एतदनुसारेण मूलनक्षत्रस्य निखिलाः भभोगनाड्यः पञ्चदशभिः विभाजिताः कार्याः। तदा तस्य नक्षत्रस्य पश्चदश खण्डानि जायन्ते। तेषु क्रमेण जातस्य फलानि सारिण्यां प्रस्तूयन्ते-

खण्डः	फलम्
प्रथमः	पितृनाशः
द्वितीयः	पितृव्यनाशः
तृतीयः	भगिनीपतिनाशः
चतुर्थः	पितामहनाशः
पञ्चमः	मातृनाशः
षष्ठः	मातृष्वसृनाशः
सप्तमः	मातुलनाशः
अष्टमः	पितृव्यानाशः

खण्डः	फलम्
नवमः	निखिलविनाशः
दशमः	पशुविनाशः
एकादशः	भृत्यविनाशः
द्वादशः	आत्मविनाशः
त्रयोदशः	ज्येष्ठभ्रातृविनाशः
चतुर्दशः	भगिनीविनाशः
पञ्चदशः	मातामहविनाशः

गण्डान्तस्य उत ऋक्षसन्धेः विषये पुनः निगदितम् अस्ति जातकपारिजाते-

मूलावासवयोर्मघाभुजगयोः पौष्णाश्वयोः सन्धिजं
गण्डान्तं प्रहरप्रमाणमधिकानिष्टप्रदं प्राणिनाम् ॥
ज्येष्ठादानवतारसन्धिघटिका चाभुक्तसंज्ञा भवेत्
तन्नाडीप्रभवाङ्गनासुतपशुप्रेष्याः कुलध्वंसकाः ॥ (जातकपारिजातः ९/४५)

मूलज्येष्ठयोः, मघाऽश्लेषयोः, रेवत्यश्विन्योश्च नक्षत्रयोः प्रहरप्रमाणः अर्थात् सार्धसप्तघटीप्रमाणः सन्धिकालः गण्डान्तपदेन निगद्यते । ज्येष्ठान्तकालस्य पादोनं घटिकाचतुष्टयं मूलस्य आद्यं पादोनं घटिकाचतुष्टयं चेति सम्मिश्रणेन सार्धसप्तघटीमितः प्रहरप्रमाणः कालो गण्डान्तः कथ्यते । गण्डान्तः प्राणिनामधिकानिष्टप्रदः अत्यशुभदश्च भवति । गण्डान्तं परिचाययता श्रीरामदैवज्ञेन च कथितमस्ति–

ज्येष्ठा पौष्णभसार्पभान्त्यघटिकायुग्मं च मूलाश्विनी,
पित्रादौ घटिकाद्वयं निगदितं तद्भस्य गण्डान्तकम् ॥ (मुहूर्तचिन्तामणिः ६/४३)

ज्येष्ठानक्षत्रे समुत्पत्तेः फलं विवेचयता वैद्यनाथेन उक्तं वर्तते-

ज्येष्ठाद्यपादेऽग्रजमाशु हन्याद् द्वित्तीयपादे यदि तत्कनिष्ठम् ।
तृतीयपादे पितरं निहन्ति स्वयं चतुर्थे मृतिमेति जातः ॥ (जातकपारिजातः ९/५०)

ज्येष्ठायाः प्रथमे पादे जन्मना अग्रजस्य, द्वितीये पादे जन्मना अनुजस्य, तृतीये पादे जन्मना पितुः, चतुर्थे पादे जन्मना स्वस्यैव हानिः भवति इति अत्र पद्ये वैद्यनाथस्य विचारो वर्तते । पुनः सूक्ष्मेक्षिकया ज्येष्ठायां जन्मनः फलं प्रतिपादयता जातकपारिजातकारेण निगदितं वर्तते-

विभक्ता दशभिर्ज्येष्ठा नक्षत्राखिलनाडिकाः ।
आद्यंशे जननीमाता द्वितीये जननीपिता ॥
तृतीये जननीभ्राता यदि माता चतुर्थके ।
पञ्चमे जाततनयः षष्ठे गोत्रविनाशकः ॥

सप्तमे चोभयकुलं त्वष्टमे वंशनाशनम्।

नवमे श्वशुरं हन्ति सर्वं हन्ति दशांशके ॥ (जातकपारिजातः ४६-४८)

एतदनुसारेण ज्येष्ठायाः भभोगः दशभिः भक्तः सन् दशसु खण्डेषु स विभक्तो भवति। तत्र प्रतिखण्डं जन्मनः फलं सारिण्याम् एवं प्रस्तूयते-

खण्डः	फलम्
प्रथमः	मातामहीहानिः
द्वितीयः	मातामहहानिः
तृतीयः	मातुलहानिः
चतुर्थः	मातृहानिः
पञ्चमः	पुत्रहानिः

खण्डः	फलम्
षष्ठः	गोत्रहानिः
सप्तमः	मातापित्रोः कुलहानिः
अष्टमः	वंशहानिः
नवमः	श्वशुरहानिः
दशमः	सर्वहानिः

अत्र भगवतो भारद्वाजस्य मतं च समुद्धृत्य टीकाकृता कपिलेश्वरशास्त्रिणा पण्डितेन वैद्यनाथमतम् एवं दृढीकृतं वर्तते-

ज्येष्ठादौ मातृजननीं मातामहं द्वितीयके।

तृतीये मातुलं हन्ति चतुर्थे जननीं तथा॥

आत्मानं पञ्चमे हन्ति षष्ठे गोत्रक्षयो भवेत्।

सप्तमे कुलनाशः स्यादष्टमे ज्येष्ठसोदरम्॥

नवमे श्वशुरं हन्ति सर्वस्वं दशमे तथा॥ (वैद्यनाथः वि.सं. २०३६, पृ. २९७)

अत्रोक्तं फलं पुत्रकन्ययोः द्वयोरेव जन्मनि विज्ञेयम्।

मूलादिषु नक्षत्रेषु नारीणां जन्मनः फलं विवेचयतो नारदस्य मतं समुद्धरता जातकपारिजातस्य टीकाकृता पण्डितेन कपिलेश्वरशास्त्रिणा उदीरितं वर्तते-

मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम्।

ऐन्द्री पत्यग्रजं हन्ति देवरं तु द्विदैवजा॥ (वैद्यनाथः वि.सं. २०३६, पृ. २९७)

एतदनुसारेण नारीणां मूलनक्षत्रे जन्मनि श्वशुरविनाशः, अश्लेषायां जन्मनि श्वश्रूविनाशः, ज्येष्ठायां जन्मनि पत्यग्रजविनाशः, अश्विन्यां जन्मनि देवरविनाशः सम्भवति।

सापेन्द्रान्तिमभात्ततोऽब्धिघटिकं पूर्णान्ततोब्ध्यर्ध्दकं

कीटान्त्यालिविरामतः कुघटिकं गन्डान्तमूर्ध्रम्॥

सावैशूव्यहगाख्ययोगविरतौ भं तत्र चन्डायुधं दुर्योगे दिनभाच्च साभिजिदयुग्भेकंस्तदेकार्गलः ॥१९॥ (मुहूर्तमार्तण्डः, ४\१९)

सापेन्द्रान्तिमभेति। सार्पमाश्लेषा इन्द्रो ज्येष्ठा अंतिमभं रेवती एषामन्तः तस्मात्कालात्प्राक्परं पूर्वापरत अब्धिघटिकं गंडांकं स्यात्। अब्धयश्चतस्रोघटिका यस्मिन्नित्यब्धिघटिकं चतुर्घटिकमित्यर्थः एतदुक्तं भवति। उक्तनक्षत्रात्पूर्वतो घटिकाद्वयं परतो घटिकाद्वयम् अष्टघटिका चतुष्टयं नक्षत्रगंडांतम्। अथतिथिगंडांतमाह। पूर्णान्ततोब्ध्यद्र्ध व पूर्णापंचमीदशमीपूर्णिमा तासामंततः अब्ध्यद्र्धकं द्विषष्टिकंगंडांतं पूर्वापर स्यात्। अथलग्नगंडांतमाह। कीटांत्यालिविरामतः कुघटिकं कीटः कर्कटा

अंत्योमीनः अलिवृश्चिकः एषां विरामोवसानं तस्मात् कुघटिकं प्रागद्धर्घटिक परतोद्र्धघटिका एवमेघटिकं लग्नगंडांतं स्यात्। अथ चंडायुधमाह। सा इति। सासाध्ययोगः वैवैधृतिः शुशूल व्यव्यतीपातः हहर्षणः गगंडः एतद् ख्ययोगानां विरतिरवसांनं तत्र यद्भनक्षत्रं तस्माच्चन्डायुधं स्यात्। चंडंप्रच महत् एवंविधमायुधं स्यात्। आयुधं धातकं स्यात्।

वासरयोगेन ज्येष्ठामूलयोः जन्मफलं प्रतिपादयता वैद्यनाथेन निरुक्तं वर्तते-

भौमवासरयोगेन ज्येष्ठाजा ज्येष्ठसोदरम्।
भानुवासरयोगेन मूलजा श्वशुरं हरेत् ॥ (जातकपारिजातः ९/४९)

भौमवासरे ज्येष्ठायाः योगे समुत्पन्नो बालकः ज्येष्ठं सहोदरं निहन्ति। रविवासरे मूलनक्षत्रस्य योगे जन्मनि श्वशुरविनाशो भवति

उपसंहारः

एवं ज्योतिषशास्त्रजगति गण्डान्तदोषस्य विविधैः मनीषीभिः ज्योतिर्विद्भिः ऋषिभिः नव्यैः चिन्तकैश्च चर्चा विहिता वर्तते। मतमतान्तराणां प्रदर्शनेन पुरःसरं गण्डान्तदोषस्य विश्लेषणं प्रामाणिकग्रन्थेषु बहुत्र लभ्यते। गण्डान्तदोषस्य विषये नानाविधानां दैवज्ञानां मतैक्यं न दृश्यते। केचन मुनयो दैवज्ञाश्च ज्येष्ठानक्षत्रस्य अन्त्याः पञ्च घट्यः, मूलनक्षत्रस्य आद्याः अष्टौ घट्यः चेति त्रयोदश घट्यः अभुक्तमूलं मन्वते। केचन पण्डिताः ज्येष्ठानक्षत्रस्य अन्त्या सार्धा घटी तथा मूलनक्षत्रस्य आद्या सार्धा घटी चेति तिस्रो घट्यः अभुक्तमूलं कथयन्ति। अनया रीत्या केचन दैवज्ञाः अष्टघट्यात्मकम्, केचन दैवज्ञाः त्रिघट्यात्मकम्, केचन एकघट्यात्मकं च अभुक्तमूलादीनां कालप्रमाणं साधयन्ति। तद् एव कालप्रमाणम् आधृत्य दैवज्ञाः गण्डान्तदोषस्य वर्णनं कृतवन्तः सन्ति। गण्डान्तस्य विषये मतैक्यं नास्ति परन्तु गण्डान्तजनिते दोषे तस्य प्रभावे च मतैक्यं दरीदृश्यते। पण्डितानाम् अनुसारेण गण्डान्तदोषैः ग्रस्तो जातकः पित्रा परित्याज्यः अथवा अष्टौ वर्षाणि यावत् पित्रा तस्य मुखं न अवलोकनीयम्। केचन दैवज्ञाः 'गण्डान्तदोषेण युतो जातको न जीवति यदि जीवति चेत् स लब्धप्रतिष्ठः असाधारणया प्रतिभया युक्तो वा भवति' इति कथयन्ति। नक्षत्रगण्डान्तः, राशिगण्डान्तः, लग्नगण्डान्तः चेति गण्डान्तदोषाः त्रिविधाः सन्ति,। परन्तु केचन दैवज्ञाः तिथिगण्डान्तं न स्वीकुर्वन्ति। नक्षत्रगण्डान्तस्य विषये अश्लेषामघयोः, ज्येष्ठामूलयोः, रेवत्यश्विन्योः वा नक्षत्रद्वन्द्वयोः सन्धिकालं नक्षत्रगण्डान्तं मन्वते। पूर्णासंज्ञकानां तिथीनां नन्दातिथिभिः सन्धिः तिथिगण्डान्तः कथ्यते। तत्र पञ्चम्याः षष्ठ्या सह, दशम्याः एकादश्या सह, पौर्णमास्याः अमावास्यायाः वा प्रतिपदा सह सन्धिकालो तिथिगण्डान्तो भवति। लग्नगण्डान्ते कर्कटेन सिंहस्य, वृश्चिकेण धनुषः, मीनेन मेषस्य च सन्धिकालो गण्डान्तत्वेन गृह्यते। यदि एतादृशैः गण्डान्तैः युक्ते काले बालकानां जन्म भवति चेत् तदा ते जातकाः रोगिणः भवन्ति, तेषां मातृहानिः पितृहानिः, स्वहानिः, धनहानिः, श्वसुरहानिः,ज्येष्ठधवाग्रजहानिश्च इत्यादयः अनेके अनिष्टा भवितुम् अर्हन्ति। तेन एव कारणेन एतादृशस्य जातकस्य गण्डान्तदोषस्य वैदिकेन विधिना नामकरणस्य समये एव उत जन्मनः अष्टमवर्षाभ्यन्तरे शान्तिः कर्तव्या भवति। गण्डान्तदोषेण सम्बद्धानां विषयाणां विवेचनक्रमे अत्र सारः, विषयप्रवेशः, समस्या, उद्देश्यम्, शोधविधिः, सीमाङ्कनम्, उपसंहारः इत्यादिभिः अनुसन्धानालेखस्य संरचकघटकैः तथ्यानां विश्लेषणं विवेचनञ्च विधाय सम्यक् निष्कर्षः समासाधितः वर्तते।

सन्दर्भग्रन्थसूची

जीवनाथः, (सन् २०१३), *भावकुतूहलम्,* वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्।

महर्षिः, पराशरः, (सन् २०१७), *बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्*, वाराणसी : चौखम्बाकृष्णदास अकादमी ।

वैद्यनाथः (वि.सं. २०३६), *जातकपारिजातः*, (सम्पा.कपिलेश्वर शास्त्री) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।श्रीनारायणः, (वि.सं.२०५३), *मूहूर्तमार्तण्डः*, (सम्पा. डा.सत्येन्द्र मिश्रः) वाराणसीः कृष्णदास अकादमी।

श्रीरामाचार्यः, (सन्१९९५), *मुहूर्तचिन्तामणिः*, (सम्पा.केदारदत्त जोशी), दिल्लीः डी. पी. बी. पब्लिकेशन।